

‘Η ‘Ελλάδα χωρίς μνημεία’

ένας τουριστικός αντιοδηγός, στοιχειώδης πατριδογνωσία για κάθε Έλληνα

Γιώργος Πρεβελάκης

Οι παππούδες μας φαίνεται ότι συχνά ήμεναν εκκλητικοί μπροστά σε ξένους επισκέπτες που οι γνώσεις τους για τις αρχαιότητες ξεπερνούσαν κατά πολύ το επίπεδο γνώσεων του μέσου μορφωμένου Έλληνα. Πέρα από τη συμβολή των κλασικών σπουδών, σημαντικό ρόλο σ’ αυτό έπαιζαν βοηθήματα σαν τον οδηγό *Baedeker*.

Σήμερα, η έκδοση ενός νέου είδους «οδηγού» στη σειρά των *Guides Bleus*, ή ‘Ελλάδα χωρίς μνημεία’ του γνωστού γάλλου γεωγράφου M. Sivinon μοιάζει ότι θα μάς θέσει μπροστά σ’ ένα παρόμοιο φαινόμενο. ‘Ο ξένος τουρίστας εφοδιασμένος με τον οδηγό αυτό, θα είναι σε θέση να ενημερώσει τον Έλληνα συνο-

μητή του σχετικά με τις γεωγραφικές δομές της χώρας μας.

‘Η έκδοση του «αντιοδηγού» αυτού πρέπει να χαιρετιστεί σαν γεγονός στην πορεία της γνώσης του ελληνικού χώρου και τή διάδοση της γνώσης αυτής, γεγονός ανάλογης, ίσως, αξίας με τη γαλλική έκδοση της ‘Επισκόπησης της Νοελληνικής ‘Ιστορίας του N. Σβορώνου τό 1953, ή οποία στά ελληνικά δέν μπόρεσε να εκδοθεί παρά τό 1976.² Πρίν περάσω στην παρουσίαση του αντιοδηγού αυτού όμως, δέν μπορώ να αποφύγω τή διατύπωση μερικών μελαγχολικών σκέψεων, που δέν αφορούν βέβαια τό βιβλίο αλλά τό επίπεδο εθνικής αυτογνωσίας που χαρακτηρίζει τή χώρα μας.

Δέν αποτελεί, ασφαλώς, πρωτοτυπία να διαπιστώσει κανείς ότι τά ελληνικά πράγματα τά γνωρίζουν οι ξένοι καλύτερα από μάς. ‘Η έκδοση του βιβλίου του Sivinon επιβεβαιώνει τον κα-

1. M. Sivinon, *La Grèce sans monuments*. Les Guides Bleus, Hachette, Παρίσι 1978, 288 σ.

2. N. Svoronos, *Histoire de la Grèce moderne*. PUF, Παρίσι 1953· ελληνική έκδοση συμπληρωμένη με βιβλιογραφικό οδηγό από τον Σ. ‘Ασδραχά: N. Σβορώνου, ‘Επισκόπηση της Νεοελληνικής ‘Ιστορίας. Θεμέλιο, ‘Αθήνα 1976.

νόνα, και μάλιστα πολύ περισσότερο καθώς πρόκειται για έκδοση που προορίζεται για το πλατύ γαλλόφωνο κοινό και όχι για ειδικούς.

Έτσι, μία μακρά παράδοση, στον τομέα της γεωγραφίας τουλάχιστον, συνεχίζεται. Άρκει να θυμηθούμε ότι κύριες πηγές για τη μελέτη της εξέλιξης της σύγχρονης Ελλάδας είναι κείμενα ξένων περιηγητών που δημοσίευσαν σε ξένη γλώσσα ευστοχες παρατηρήσεις στηριγμένες σε αντικειμενικά, ποσοτικά συχνά, στοιχεία, τη στιγμή που η ελληνική ανάλογη φιλολογία βρισκόταν βυθισμένη σ' έναν ιδεολογικό λόγο, προβάλλοντας τους μύθους για τα «χαρίσματα και έλαττώματα της φυλής» ή για την «Ψωροκώσταινα», όπως π.χ. το περίφημο *Greece as a Kingdom*,³ του F. Strong, που δημοσιεύτηκε στο Λονδίνο το 1842. Πόσοι άραγε Έλληνες γνωρίζουν την ύπαρξη μίας τρίτομης γεωγραφίας της Ελλάδας⁴ που εξέδωσε το Άγγλικό Ναυαρχείο το 1944-45, πλουσιότερης σε στοιχεία, χάρτες, βιβλιογραφίες και κριτικές παρατηρήσεις; Το έργο αυτό, άλλωστε, είναι ζήτημα αν υπάρχει πλήρες έστω και σε μία βιβλιοθήκη της Ελλάδας.

Τά μεταπολεμικά χρόνια η Ελλάδα μελετήθηκε από μία ομάδα γάλλων κυρίως ανθρωπογεωγράφων, στην οποία είχα την ευκαιρία να αναφερθώ σ' ένα άλλο άρθρο.⁵ Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας, τόσο λίγο γνωστής στην Ελλάδα, δημοσιεύτηκε και ένα βιβλίο με σκοπό να δώσει μία πρώτη συνθετική εικόνα της ανθρωπογεωγραφίας της χώρας μας, ή *Géographie humaine de la Grèce*⁶ του B. Kayser, που ενώ εκδόθηκε στη Γαλλία το 1964, στα ελληνικά παρουσιάστηκε μόνο το 1968.⁷ Η γαλλική έκδοση του βιβλίου αυτού έχει ξαναληφθεί από καιρό· αντίθετα, μέχρι πριν από μερικούς μήνες στις αποθήκες του Ε.Κ.Κ.Ε. εξακολουθούσαν να υπάρχουν περί τα 500 αντίτυπα από την ελληνική έκδοση.

Αν η μοίρα των περισσότερων βιβλίων είναι να ξεπερνιούνται με το πέρασμα του χρόνου, αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις ανθρωπογεωγραφικές μελέτες. Το βιβλίο του Kayser μολόντι εξακολουθεί να είναι χρήσιμο βοήθημα, έχει χάσει πιά μεγάλο μέρος της αξίας του. Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους. Από τη μία, επειδή στηρίζεται σε στοιχεία παλιά (π.χ. στην απογραφή πληθυσμού του 1961), ενώ είναι φανερό ότι από τότε έχουν γίνει ριζικές αλλαγές στη γεωγραφία της Ελλάδας. Από την άλλη, επειδή όλα αυτά τα χρόνια προχώρησαν οι έρευνες των γάλλων γεωγράφων. Η δημοσίευση τριών διατριβών για την Ελλάδα με θέματα την Αθήνα (Burgel), τη Θεσσαλία (Sivignon) και τα Νησιά (Kolodny),⁸ πλούτισαν κατά πολύ τις γνώσεις μας για τον ελληνικό χώρο ώστε μία νέα σύνθεση σε εθνική κλίμακα ήταν και ώριμη και αναγκαία.

Το κενό αυτό έρχεται να καλύψει η *Ελλάδα χωρίς μνημεία* του Sivignon. Δεν πρόκειται, βέβαια, για έργο της έκτασης της τρίτομης γεωγραφίας της Naval Intelligence. Προφανώς δεν ήταν σκοπός του συγγραφέα της, και πολύ περισσότερο του εκδότη, να παρουσιάσουν κάτι τέτοιο. Αντίθετα, δηλωμένος σκοπός της έκδοσης είναι να προσφέρει μία συνοπτική εικόνα της Ελλάδας για τον τουρίστα που δε θέλει να περιοριστεί κατά την επίσκεψή του αποκλειστικά στην επιφάνεια των πραγμάτων της χώρας μας.

Το αποτέλεσμα όμως ξεπερνάει κατά πολύ τις περιορισμένες φιλοδοξίες μιάς τέτοιας έκδοσης. Αυτό οφείλεται σε δύο λό-

γους. Τόν πρώτο τον αναφέραμε ήδη. Η στιγμή της έκδοσης ήταν κατάλληλη. Οι μελέτες που έχουν συμπληρωθεί επιτρέπουν μία νέα σύνθεση σε εθνική κλίμακα, ουσιαστικά διαφορετική από την προηγούμενη (του Kayser). Από την άλλη, η επιτυχία του βιβλίου οφείλεται στον εξαιρετικό χειρισμό του θέματος από το συγγραφέα. Βαθύς, από πρώτο χέρι, γνώστης της ελληνικής πραγματικότητας, με τον τρόπο που είναι σε θέση να γνωρίζουν ένα γεωγραφικό αντικείμενο όσοι έχουν διακριθεί στην παραδοσιακή γεωγραφική έρευνα, ο Sivignon αποδεικνύεται άλλη μία φορά ικανότατος στη σύνθεση μεγάλων πινάκων. Έτσι, η *Ελλάδα χωρίς μνημεία*, παρά το μικρό αριθμό των σελίδων της και το μη ακαδημαϊκό της στόχο, αποδαινει υπόδειγμα γεωγραφικής γραφής χάρη στην εξαίρετη ισορροπία της ύλης, τη σαφήνεια και την ακρίβεια της έκφρασης, τη λεπτότητα στη διατύπωση συμπερασμάτων. Καθώς ο αναγνώστης κλείνει το βιβλίο, μένει με την εικόνα ενός ψηφιδωτού. Οι ψηφίδες, στοιχεία και συμπεράσματα από διάφορες μελέτες, ήταν λίγο πολύ γνωστές, τουλάχιστον στους ειδικούς. Χάρη στον Sivignon έχουν μπει σε αρμονική τάξη για να σχηματίσουν μία ολοκληρωμένη εικόνα της Ελλάδας. Ίσως από την εικόνα αυτή εξακολουθούν να λείπουν διάφορες ψηφίδες: μένουν να γίνουν πολλές έρευνες ακόμη ώστε να συμπληρωθεί η γνώση της χώρας μας σε ίσο βάθος. Το γενικό όμως σχέδιο του ψηφιδωτού επιτρέπει στον αναγνώστη να διακρίνει ποιές ψηφίδες λείπουν και από ποιές θέσεις. Και αυτή είναι μία αναμφισβήτητης αξίας συνεισφορά για τη συνέχιση των ερευνητικών προσπαθειών. Ακόμα, το βιβλίο έχει και ένα άλλο χάρισμα. Ο συγγραφέας κατορθώνει να συνοψίσει μέσα σε 250 περίπου σελίδες μικρού σχετικά σχήματος έρεινες και μελέτες, σε τρόπο ώστε ο αναγνώστης να μην επιζητά άλλη βαθμίδα από την άποψη της ανάπτυξης των θεμάτων ανάμεσα στο βιβλίο αυτό και τις ίδιες τις δημοσιεύσεις στις οποίες στηρίζεται. Αυτές οι δημοσιεύσεις είναι κατά πρώτο λόγο οι τρεις γεωγραφικές διατριβές,⁹ αν εξαιρέσουμε, βέβαια, γενικά βιβλία όπως η *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας* του Σβορώνου ή η *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος* του Kayser. Όμως ο συγγραφέας χρησιμοποιεί, όταν χρειάζεται, συμπεράσματα επιστημονικών από άλλες ειδικότητες επίσης, όπως π.χ. ο Β. Κρεμμυδάς ή ο Κ. Τσουκαλάς.

Η διάρθωση της ύλης έχει γίνει σύμφωνα με ένα πρότυπο κλασικό: το πρώτο μέρος με τίτλο «Les bases» (Οι βάσεις) αποτελεί μία στατική προσέγγιση. Σ' αυτό εξετάζονται θέματα όπως η γεωπολιτική αξία της θέσης της Ελλάδας, οι ιστορικές κληρονομίες, τα οικονομικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα του ελληνικού χώρου, ο ελληνικός πληθυσμός, οι φάσεις εξέλιξης της ελληνικής οικονομίας.

3. F. Strong, *Greece as a Kingdom, a statistical description of that country from 1833 down to the present time*. Λονδίνο 1842.

4. Naval Intelligence Division, *Greece*. Geographical Handbook Series, 3 τόμοι. χ.τ. 1944-45.

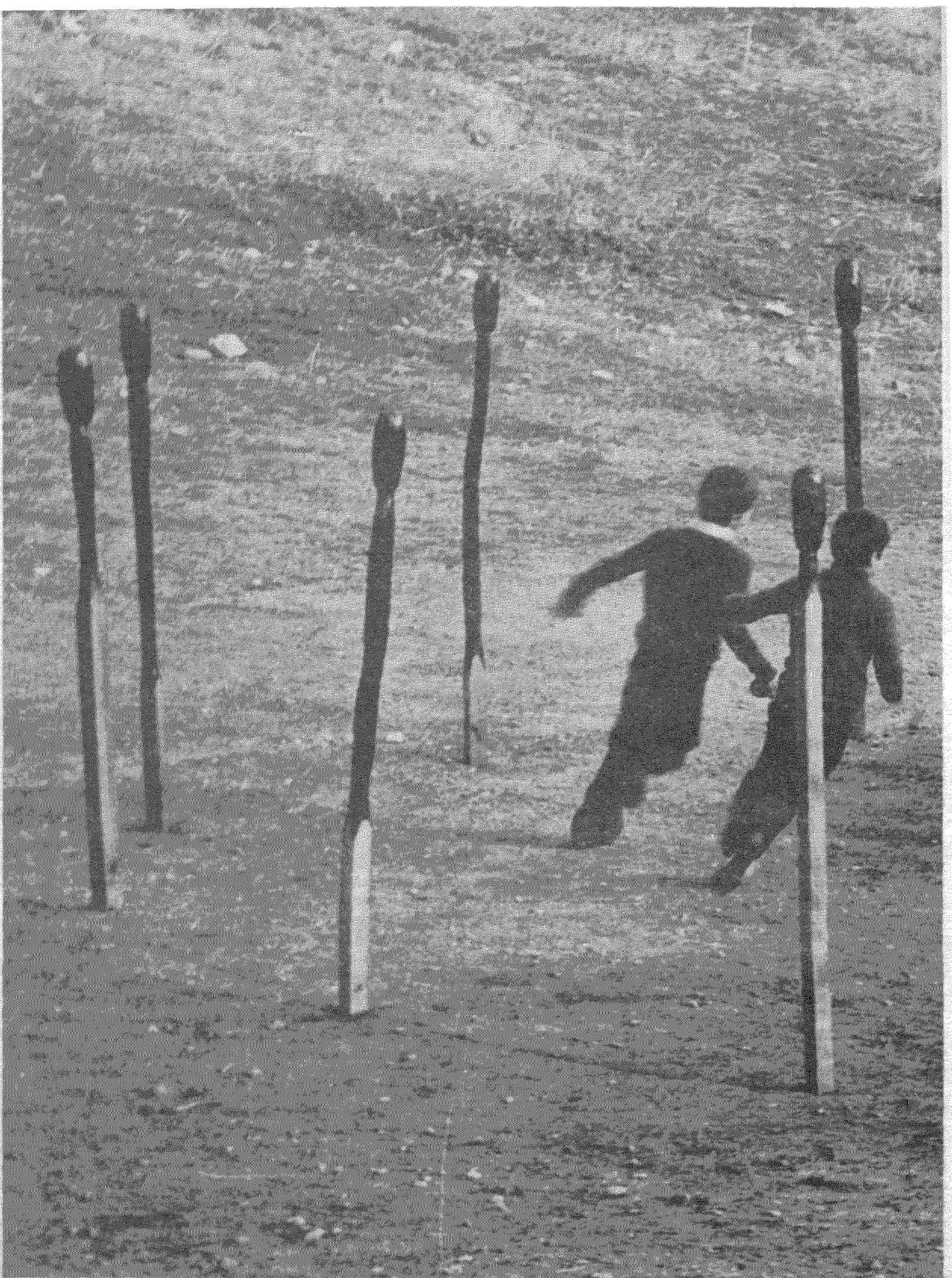
5. Γ. Πρεβελάκης, «Για την ανάπτυξη της επιστήμης του χώρου στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, 1, Μάιος 1978, σ. 58.

6. B. Kayser, *Géographie humaine de la Grèce*. PUF, Παρίσι 1964.

7. B. Kayser, *Ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, μετάφραση Τ. Τσαβέα-Μ. Μεραλή. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1968.

8. βλ. Γ. Πρεβελάκη, *δ.π.*, σ. 58, έπος. 11.

9. *απόθι*.

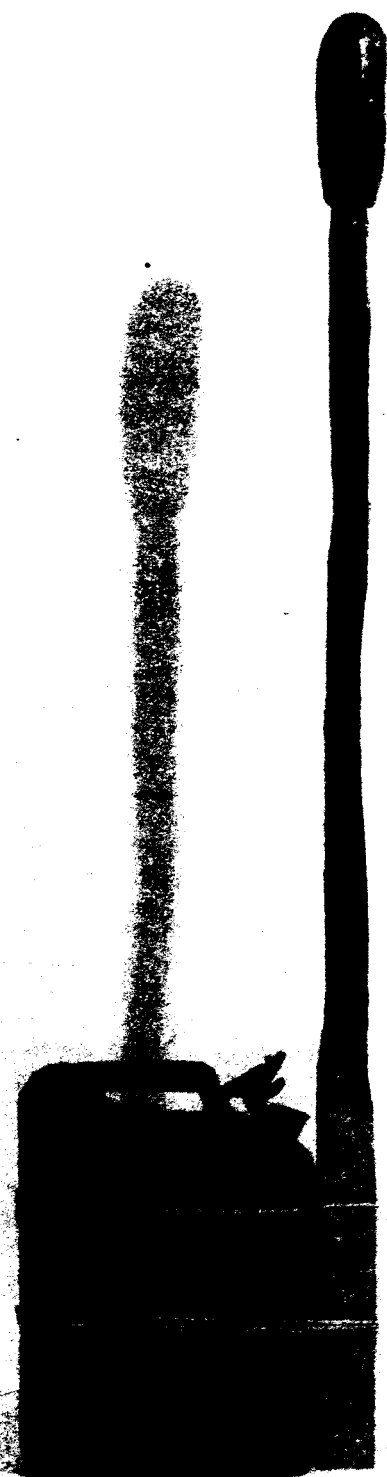

Στό δεύτερο μέροσ, μέ τίτλο «Le développement de la Grèce» (Η ανάπτυξη τής Ελλάδας), ό συγγραφέας προσπάθει νά είσχωρήσει στό νόημα τών σημερινών εξελίξεων, στά προβλήματα καί στίς προοπτικές, καθώς υιοθετεί μιά δυναμική προσέγγιση. Στά διάφορα κεφάλαια εξετάζει κατά κλάδους τά προβλήματα τής αγροτικής οικονομίας, του βιομηχανικού τομέα, του τριτογενούς· προχωρεί στό κρίσιμο θέμα τών περιφερειακών ανισοτήτων καί αφιερώνει ένα τελευταίο κεφάλαιο στίς προοπτικές τής χώρας, στους προσανατολισμούς, τίς αντιφάσεις τους καί τό νόημά τους.

Η διχοτομική αυτή διάρθρωση οδηγεί πότε πότε σέ έπικαλύψεις, πράγμα φυσικό μιά καί είναι πάντα πολύ δύσκολο νά διαχωρίσει κανείς απόλυτα μιά στατική καί μιά δυναμική θεώρηση. Όμως, τό παραδοσιακό αυτό σχήμα όργάνωσης τής ύλης έχει τό προσόν νά κάνει τήν ανάπτυξη τών θεμάτων εύληπτη, πράγμα απαραίτητο σέ ένα βιβλίο πού άπευθύνεται σέ πλατύ κοινό καί μάλιστα σέ ένα κοινό (τό γαλλικό) πού έχει εξοικειωθεί μέσα από τό εκπαιδευτικό σύστημα τής χώρας του στό σχήμα αυτό.

Ό συγγραφέας χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη άνευση στά κεφάλαια τά όποια αναφέρονται στην αγροτική γεωγραφία, μιά καί ή πρωτότυπη συνεισφορά του στή μελέτη τής ελληνικής γεωγραφίας είναι κυρίως σ' αυτό τόν κλάδο (στή διατριβή του εξετάζει μιά κατ' έξοχήν αγροτική περιφέρεια, τή Θεσσαλία). Τά κεφάλαια αυτά είναι λοιπόν, άν πρέπει νά επιχειρήσει κανείς κάποια διάκριση, τά καλύτερα του βιβλίου. Γίνεται μιά σφαιρική παρουσίαση του ελληνικού κόσμου τής ύπαιθρου: οί παραδοσιακοί τρόποι ζωής πού εξαφανίζονται, οί μετασχηματισμοί του έποικισμού καί τής οικονομίας τής ύπαιθρου, οί ιδιαίτερότητες του ελληνικού αγροτικού χώρου παρουσιάζονται μέ ένα ύφος λιτό καί σαφές. Ό Sivignon έπιμένει στό θέμα τής έλλειψης κοινωνικών ανισοτήτων στην έλληνική ύπαιθρο, φαινόμενο μέ θετικές καί άρνητικές όψεις. Άν καί βρίσκεται σέ συμφωνία μέ κάποιο αίτημα κοινωνικής δικαιοσύνης, ή ίση κατανομή τής γής δεσπόζει στή βάση δύο προβλημάτων τής ελληνικής αγροτικής οικονομίας πού έμποδίζουν τόν έκσυγχρονισμό τής: τήν ύποαπασχόληση του εργατικού δυναμικού στον αγροτικό τομέα καί τό μικρό μέγεθος του γεωργικού κλήρου. Παρ' όλα, όμως, τά έμπόδια αυτά διαπιστώνεται πρόοδος τής ελληνικής οικονομίας χάρη στά έγγειοδελτιωτικά έργα, τή χρησιμοποίηση σέ μεγάλη κλίμακα χημικών λιπασμάτων, τό μηχανικό έξοπλισμό (πού είναι συχνά υπερβολικός, καθώς οί έλκυστήρες είναι πολύ περισσότεροι από τους αναγκαίους), τήν εισαγωγή νέων καλλιιεργειών. Θίγονται, άκόμη, ό ρόλος τής Άγροτικής Τράπεζας καθώς καί τά προβλήματα τής κτηνοτροφίας πού δέν μπόρεσε νά αναπτυχθεί όσο θά έπρεπε.

Η ελληνική βιομηχανική ανάπτυξη προκύπτει γεμάτη αντιφάσεις μέσα από τίς σελίδες του «άντιοδηγού» του Sivignon. Η αναμφισβήτητη ποσοτική ανάπτυξη συνοδεύεται από σειρά προβλημάτων, όπως ό οικογενειακός χαρακτήρας τών επιχειρήσεων, ή αναμφίβολης σκοπιμότητας ενθάρρυνση τής διείσδυσης του ξένου κεφαλαίου, σέ όρισμένους τουλάχιστον τομείς, τό βάρος τής Άθήνας ως πρός τή βιομηχανική συγκέντρωση, οί άποτυχίες τής πολιτικής για βιομηχανική άποκέντρωση, ή υπέρμετρη συμμετοχή οικοδομικής βιομηχανίας στον οικοδομικό τομέα... Η γεωγραφική κατανομή τής βιομηχανίας τής

Θεσσαλονίκης με τις μαζικές βιομηχανικές επενδύσεις στην περιοχή της μετά το 1960 είναι επίσης ανάμεσα στα θέματα που εξετάζονται.

Ο τριτογενής τομέας της ελληνικής οικονομίας αξιολογείται σάν ιδιαίτερα σημαντικός. Αφού ο συγγραφέας ασκήσει κριτική στο μύθο του Έλληνα-εκ γενετής εμπόρου, δείχνοντας το ρόλο των ιστορικών συνθηκών στην εμπορική εξειδίκευση των Ελλήνων σε διεθνή κλίμακα, εξετάζει το θέμα της «υπερεκπαίδευσης» των Ελλήνων βασιζόμενος στις αναλύσεις του Τσουκαλά (ίσως στο υποκεφάλαιο αυτό θά έπρεπε νά υπάρχουν και όρισμένα πιό περιγραφικά στοιχεία για τό εκπαιδευτικό σύστημα στην Ελλάδα καθώς και κάποια μνεία στη «μεταρρύθμιση πού δέν έγινε»). τό ζήτημα του συστήματος μεταφορών ώς παράγοντα προοδου της υπαίθρου, τήν υπερανάπτυξη του εμπορικού τομέα και αναπτύσσει άρκετά τό θέμα του ρόλου του τουρισμού, θέτοντας τό έρώτημα ποιός ώφελείται, σέ τελευταία άνάλυση, από τήν ανάπτυξη του. Η ελληνική εμπορική ναυτιλία τέλος, καθώς αποτελεί ένα ισχυρό διεθνές «αιού» της ελληνικής οικονομίας, τήν εξαρτά σέ μεγάλο βαθμό από διενχνείς εξέλιξεις πού δέν μπορεί νά έλέγξει.

Έχοντας εξετάσει στο πρώτο μέρος του βιβλίου θέματα όπως ή άστικοποίηση και ή δομή του δικαίου άστικών κέντρων, ο συγγραφέας αναφέρεται, σέ ένα από τά πιό ενδιαφέροντα κεφάλαια του βιβλίου, στο δεύτερο μέρος, στις περιφερειακές άνισότητες, προσεγγίζοντας έτσι τήν καρδιά του ελληνικού γεωγραφικού προβλήματος. Ο ρόλος της Αθήνας ως εξώθυρας της χώρας, ή συμβολή της βιομηχανικής συγκέντρωσης στην Αθήνα καθώς και του έλέγχου των εμπορικών δικτύων από αυτή στη δημιουργία και δξυση των περιφερειακών άνισοτήτων, ή διατήρηση όρισμένων θυλάκων άντιστάσεως στην επαρχία και ή έξήγησή της, ή άπομύζηση κεφαλαίων της επαρχίας από τήν Αθήνα διαμέσου του τραπεζικού συστήματος (θέμα πού έχει διερευνηθεί άρκετά διεξοδικά από τον G. Burgel) είναι τά κύρια ζητήματα πού εξετάζονται. Ο συγγραφέας θέτει ένα έρώτημα ιδιαίτερα ενδιαφέρον καθώς, στηριγμένος στη γεωγραφική δομή των μεταναστευτικών κινήσεων, διερωτάται μήπως ή γεωγραφία της Ελλάδας μπορεί νά αναχθεί ούσιαστικά σ' ένα σχήμα διχοτομικό: μιά άθηναϊκή περιφέρεια πού περιλαμβάνει τή νότια και κεντρική Ελλάδα, πολωμένη γύρω από τήν Αθήνα, και μιά δεύτερη περιφέρεια, της Βόρειας Ελλάδας, έξαρτημένη άπευθείας από τή Δυτική Εθρώπη. Πρόκειται, κατά τή γνώμη μου, για έναν άξονα σκέψης και έρευνας πού μπορεί νά συμβάλει σέ μιά σέ σωστή βάση «περιφερειοποίηση» της Ελλάδας πού νά άναιρεί άλλες περιφερειοποιήσεις, μηχανιστικές μεταφορές ξένων προτύπων. Στο τέλος του κεφαλαίου αυτού προδάλλεται ο ρόλος της Αθήνας ως επαρχιακού κέντρου σέ κάποιο διεθνές πλέγμα άστικών κέντρων σέ ό,τι άφορά τόν έλεγχο του ελληνικού χώρου και εξετάζονται οι δυνατότητες διεθνούς άκτινοβολίας της Αθήνας: στις συγκοινωνίες, στην εμπορική ναυτιλία, στη δυτική διεξδυση στη Μέση Ανατολή.

Μέ άφετηρία τη θέση ότι ή Ελλάδα είναι μιά χώρα έντονα έξωστρεφής, ο Sivignon εξετάζει, στο τελευταίο κεφάλαιο, τις προοπτικές σέ συνάρτηση προς τις σχέσεις της χώρας μας με τό διεθνή χώρο: οι εμπορικές ανταλλαγές, ο ρόλος των άφανών πόρων, ή άναμνη της ένταξης στην Ε.Ο.Κ. είναι ανάμεσα στα θέματα πού θίγονται. Ως προς τήν ένταξη στην Ε.Ο.Κ. υίοθετεί τη θέση πού τείνει νά επικρατήσει τελευταία και στη χώρα

μας: χωρίς νά συνιστά πανάκεια, ούτε όμως και κατακλυσμαία καταστροφή, ή ένταξη θά θέσει, πάντως, τη χώρα μας μπροστά σέ διάφορα προβλήματα, ανάμεσα στα όποια σημαντική θέση κατέχει τό πρόβλημα της γής: ο μικρός γεωργικός κλήρος δέν μπορεί παρά νά είναι σοβαρό εμπόδιο για τήν άνταγωνιστικότητα της ελληνικής γεωργίας.

Καθώς ο κύκλος πού άνοιξε στις πρώτες σελίδες του βιβλίου, με τόν όρισμό της σημερινής Ελλάδας ως «τελευταίας μορφοποίησης ενός πολιτισμικού χώρου, του χώρου του ελληνισμού, πού ξεπερνάει τά σημερινά της σύνορα», ο Sivignon, άφού άναφερθεί στις δυσκολίες του σχεδιασμού της ελληνικής οικονομίας, πού τίς άποδίδει στον προσανατολισμό όλόκληρης της οικονομικής ζωής προς τό βραχυπρόθεσμο (δέ θά έπρεπε νά συσχετιστεί ο προσανατολισμός αυτός με τήν άβεβαιότητα και τούς κλυδωνισμούς στις εξέλιξεις πού έχει προξενήσει στη χώρα μας ή μεγάλη έξάρτησή της από ξένα κέντρα σέ όλη τή διάρκεια της ιστορίας της,¹⁰ πράγμα πού ο συγγραφέας όχι μόνο δέν άγνοει αλλά τονίζει κάθε τόσο), υπογραμμίζει τόν πολιτικό πρωταρχικά χαρακτήρα της άιτησης για τήν ένταξη στην Ε.Ο.Κ. και καταλήγει με τήν εύχή ή Ελλάδα «καθώς θά κατακτήσει τη θέση της στην Εύρωπαϊκή Κοινότητα, νά μή χάσει τίποτα από τήν ψυχή της».¹¹ Πρίν από τήν εύχή αυτή, όμως, κρίνοντας τά ελληνικά πολιτικά πράγματα διαπιστώνει ότι και από τά άτομα και από τις πολιτικές δυνάμεις υπάρχει ή τάση νά υπερτιμάται ο ρόλος των ξένων επιδράσεων, πού τίς θεωρεί και ο ίδιος σημαντικές, όχι όμως και καθοριστικές: «τά περιθώρια πού έχει ή Ελλάδα για νά κινηθεί καθώς και ή άυτονομία της, είναι πολύ μεγαλύτερα από ό,τι οι Έλληνες θέλουν νά πιστεύουν».¹² Κρίση πικρή αλλά σωστή: όμως ή ύποτίμηση αυτή των δυνάμεων μας δέν άποτελεί από μόνη της μιά εκδήλωση της έξάρτησής μας; Τό θέμα της σχέσης ύποκειμενικών και άντικειμενικών συνθηκών δέν είναι βέβαια από τά πιό απλά στο χώρο της πολιτικής έπιστήμης.

Τό βιβλίο περιλαμβάνει επίσης —έκτός κειμένου— έντεκα «flash», σύντομες αναφορές σέ θέματα όπως ή ελληνική κουζίνα, τό μπουζούκι, οι έφοπλιστές, τά πολιτικά κόμματα (όπου διασκεδάζουμε διαβάζοντας ότι ή πιό χαρακτηριστική προσωπικότητα (στο χώρο του Κ.Κ.Ε. έσ.) είναι ο συνθέτης Μίκης Θεοδωράκης). Τά κείμενα αυτά ενδιαφέρουν, βέβαια, κυρίως τόν ξένο αναγνώστη. Αντίθετα, και ο Έλληνας άκόμη μπορεί νά βρει ενδιαφέροντες όρισμένες από τις «διαδρομές» —έπίσης εκτός κειμένου—, πού μερικές φορές βγαίνουν από τούς πολυπατημένους τουριστικούς δρόμους, καθώς ο Sivignon έπισημαίνει ενδιαφέροντα σημεία για παρατήρηση πού πολύ συχνά ο ταξιδιώτης τά προσπερνάει.

Η Ελλάδα χωρίς μνημεία του Μ. Sivignon είναι από τά βιβλία πού στοιχειώδες καθήκον εθνικής άπτογνωσίας επιβάλλει νά μεταφραστούν τό συντομότερο στη γλώσσα μας: ή ελληνική εκπαίδευση θά είχε πολλά νά κερδίσει άν τό βιβλίο αυτό μπορούσε νά εισαχθεί για διδασκαλία σέ κάποια από τις τάξεις του Λυκείου.

10. Ο Ν. Σβορώνος τελειώνει τήν «Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας με τά έξής λόγια: «... ή νεοελληνική ιστορία είναι τόσο ισχυρά σηματοδωμένη από προόδους και ύποχωρήσεις, καθώς και από έξάρσεις πού άνακόπτονται άπότομα για λόγους ξένους προς τήν εσωτερική εξέλιξη του Έθνους» (δ.π., σ. 158).

11. Μ. Sivignon, δ.π., σ. 261.

12. *απόθι*.